

Попова І. С.,

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара, м. Дніпропетровськ

СЛОВОФОРМА В СИСТЕМІ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено аналізу словоформи в системі синтаксичних одиниць сучасної української мови. Обґрунтовано її статус як мінімальної синтаксичної одиниці в системі основних, описано похідні деривати від словоформи як її функційні різновиди, а також запропоновано процедуру моделювання.

Ключові слова: словоформа, основні синтаксичні одиниці, похідні синтаксичні одиниці, модель.

В статье анализируется словоформа в системе основных синтаксических единиц современного украинского языка. Определен ее статус как минимальной синтаксической единицы в системе основных, описаны производные от словоформы как ее функциональные разновидности, предложена процедура моделирования.

Ключевые слова: словоформа, основные синтаксические единицы, производные синтаксические единицы, модель.

A word form in the syntactic units of modern Ukrainian language. The word form in the basic syntactic units of modern Ukrainian language has been examined in the article. Its status as a minimal syntactic unit in the main system is defined. Derived from the word forms as its functional species are described. The procedure of modeling is proposed.

Key words: word form, basic syntactic units, derived syntactic units, model.

Синтаксична одиниця як лінгвістична категорія є важливим складником предмета синтаксису. Її визначаємо «як функційно маркований і граматично впорядкований мовленнєвий ланцюг, що є довільною змістово значущою послідовністю словоформ, навіть і окремою словоформою» [8, с. 12].

Унаслідок докладного аналізу синтаксичних одиниць, розгляду запропонованих у мовознавстві їхніх класифікацій, підходів до формування можемо зробити висновок про те, що залишається актуальною потреба ґрадування синтаксичних одиниць передусім за значущістю ієрархічних відношень між ними. За цим принципом, на нашу думку, синтаксичні одиниці можна поділити на **базові, основні, похідні та периферійні (аналітичні й аналітико-пошукові)** [7, с. 400].

Словоформа як мінімальна синтаксична одиниця належить до основних одиниць, що вибудовуються на базових (слово та конструкція), які охоплюють, окрім словоформи, словосполучення, словоз'єднання, речення, текст і надфразу єдність. Мета запропонованої наукової розвідки – з'ясувати місце та статус словоформи в системі синтаксичних одиниць української мови, зокрема, проаналізувати похідні від неї конструкції, а також схарактеризувати принципи, процедуру моделювання словоформи із зазначенням відповідно зразків її моделей.

Питання про мінімальну синтаксичну одиницю в системі основних поставало в мовознавстві й передусім у зв'язку із проблемою компонентного наповнення цієї системи, і словоформу як мінімальну синтаксичну одиницю вже трактували в певних граматичних працях [1, с. 5; 9, с. 6-8; 2, с. 340]. Утім, потреба чіткіше визначити мінімальну синтаксичну одиницю є актуальною, і, на нашу думку, такою є не слово, як об'єкт вивчення різних розділів мовознавства [5, с. 15], а саме словоформа, оскільки на синтаксичному рівні мови цей термін адекватніший реальному стану речей.

У лексикології, як відомо, слово – це передусім лексема, у морфології слово і його форма – це переважно певна послідовність морфем з відповідними значеннями й морфологічними характеристиками (частина мови, рід, число, відмінок, час тощо). У синтаксисі слово повинно виявити себе функційно й, отже, не як лексема й не як певна послідовність, сполучення морфем, а як синтаксична одиниця: компонент тієї чи тієї синтаксичної конструкції або самостійне синтаксичне утворення поза межами такої конструкції (підмет, додаток, окреме речення на зразок *похолодало*). І те й те можливе лише в тому разі, якщо лексема конкретизована як словоформа, тобто за наявності в лексемі всіх граматичних параметрів, відповідно до яких маркуються її семантико-граматичні відношення з іншими лексемами, також уже як словоформами, що входять до заданого мовленнєвого ланцюга. Зазначені параметри супроводжують не слово як лексему, а саме словоформу, зокрема й таку, до складу якої входять так звані нульові морфемні й супрасегментні одиниці мовлення. У мовленнєвому ланцюзі слово як базова одиниця – уже компонент якоїсь конструкції чи її функційний субститут, а отже, це вже словоформа. З огляду на це словоформу можна витлумачити як «структурно мінімальну синтаксичну одиницю, що функціонує або як комунікативно значущий компонент певного мовленнєвого ланцюга, або як самостійне синтаксичне утворення» [8, с. 13].

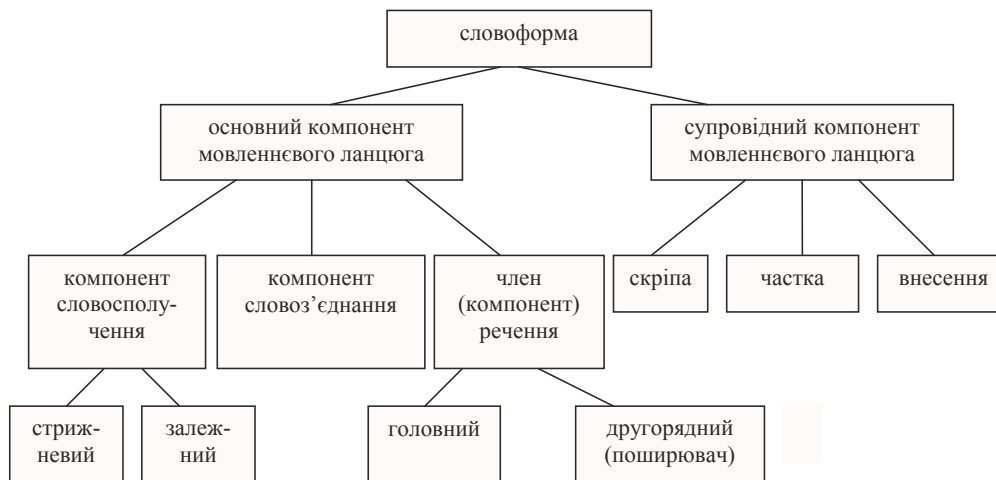
Словоформа як окреме мовленнєве утворення не має синтаксично зв'язаних з нею компонентів, що переводили б її в конструкцію, тому синтаксичний статус словоформи, звичайно, специфічний. Вона однозначно детермінована в структурному плані, але її функційний план є найширшим. Словоформа як мінімальна основна синтаксична одиниця виступає функційно значущим і структурно потрібним компонентом словосполучення (*нова книжка; читати книжку*), словоз'єднання (*викладачі й студенти*), речення (*Висока думка в'юнитись не вміє*) (Л. Костенко). Словоформа може функціонувати як окреме речення, наприклад, перше в таких поетичних рядках: *Гори. // Щезай в пожежах самоспалень...* (Л. Костенко) чи текст (*Вхід*) (напис – табличка на дверях) або входить як речення до складу великої синтаксичної сполуки (*Не скаржився. Мовчав. Не плакав ні від чого*) (Л. Костенко). Щоправда, особливо підкреслимо, що словоформи безпосередньо складниками таких конструкцій не є, що вони входять до них не як словоформи, а як речення, як комунікативні одиниці, утворюючи разом з іншими деяку змістову й граматичну єдність, що називається складним синтаксичним цілим,

чи надфразною єдністю. Словоформа не може, отже, функціонувати як складне синтаксичне ціле або якийсь еліптований його аналог на відміну від того, що вона функціонує як окреме речення чи текст, утім, не будучи в цьому разі вже словоформою, вихідною, елементарною одиницею мовленнєвого ланцюга, а будучи саме цим ланцюгом – реченням і текстом із властивими кожній із цих синтаксичних одиниць своїми специфічними параметрами.

Похідні одиниці формуються від словоформи як мінімальної синтаксичної одиниці внаслідок їхньої дериваційної деталізації. Похідні одиниці пов'язані з оперативними категоріями в синтаксисі, що визначають переважно процедуру синтаксичного аналізу й пов'язані з нею терміни, система яких рухлива у своїй периферійній частині й постійно видозмінюється: то редукується, то розширюється, а то й повністю перебудовується – залежно від характеру завдань, що виконуються в процесі синтаксичного аналізу, і від лінгвістичного світогляду осіб, які цей аналіз проводять [6, с. 63]. З урахуванням цього словоформу як похідну синтаксичну одиницю можна деталізувати, зазначивши, до якої синтаксичної конструкції вона входить і яким компонентом цієї конструкції є. На нашу думку, за своїми об'єктивними і формально вираженими властивостями словоформа є складником словосполучення, словоз'єднання та речення.

Загалом систему похідних від словоформи як однієї з основних одиниць цього рівня структури мови можна представити в такий спосіб. Словоформу спочатку поділяють на два класи: основний компонент мовленнєвого ланцюга та супровідний. На другому рівні деривації супровідний компонент має три похідні: скріпу, частку та внесення, а в сукупності словоформ як основних компонентів мовленнєвого ланцюга виокремлено член речення, компонент словосполучення й компонент словоз'єднання. На третьому рівні деривації члени речення кваліфіковано як головні (компоненти предикативної основи) та другорядні (поширювачі), компоненти словосполучення як стрижневі та залежні.

Запропонована система дає змогу вказати, наприклад, на ієрархічний статус тієї чи тієї словоформи в складі словосполучення, її належність до головного чи другорядного члена речення, на відношення до тема-рема-тичного комплексу висловлення, на її обов'язковість чи факультативність як компонента структурної схеми речення та інші характеристики. Зафіксовано і функційне навантаження словоформи як повнозначного чи службового компонента комунікативної одиниці, наприклад, скріпи, як основного структурного елемента висловлення чи внесення в нього як вставного слова чи звертання. Кожну з означених похідних синтаксичних одиниць так само можна конкретизувати аж до виходу на конкретну граматичну форму конкретного слова. Схематично похідні утворення від словоформи можна подати так:

Подальша деталізація похідних синтаксичних одиниць пов'язана або з реалізацією якоїсь синтаксичної концепції, або з переходом на інший мовний рівень. Наприклад, конкретизація головних членів речення як похідних синтаксичних одиниць потребує прийняття щонайменше однієї із трьох концепцій, пов'язаних з формуванням предикативної основи речення й побудови такої системи, яка охоплює або один головний член речення (присудок чи його аналог, що виноситься на вершину дерева залежностей), або два (підмет і присудок), або, нарешті, три (підмет, присудок і головний член односкладного речення). Диференціацію внесень спричиняє зітнення різних думок щодо належності до синтаксичних категорій таких понять, як вставні слова й вигуки, а також щодо синтаксичного статусу звертання, яке або зараховують до семичленної парадигми речення (артист співає, артист співав, артист співатиме, артист співав би, співав би артист! Хай артист співає, артисте, співай!), або відносять до членів речення [3; 4; 10] чи принаймні до таких його компонентів, які синтаксично зв'язані із членами речення, і зокрема, як відзначає І. Р. Вихованець, уживаються в позиції підмета, взаємопов'язаного із присудком формою координації: Заспівай, хлопче й Заспівайте, хлопці [11, с. 208].

Стрижневий і залежний компоненти словосполучення, компоненти словоз'єднання й скріпи на цьому рівні деривації, найімовірніше, вичерпують свої синтаксичні ресурси, оскільки, деталізуючи характер указаних компонентів, змушені будемо повернутися на морфологічний рівень структури мови. У такому разі йдеться, наприклад, про сполучники сурядні й підрядні, а також розділові, протиставні, єднальні та ін., а отже, акцентуються в такий спосіб парадигматичні відношення між словами відповідної службової частини мови. Так само в термінах частин мови можна конкретизувати компоненти словосполучення й словоз'єднання за їхньої типологічної класифікації, наприклад, на субстантивні, ад'єктивні, прономінальні тощо.

Запропонована система синтаксичних одиниць, похідних від словоформи, не задекларована як еталон, вона є відкритою вже за своїм призначенням.

Словоформа в системі основних синтаксичних одиниць не може бути представлена повно й усебічно без її моделі, оскільки модель у синтаксисі – це одна з основних його категорій, бо саме в синтаксисі моделюють передусім явища, пов'язані не лише з їхніми фізичними характеристиками, з їхньою субстанцією, а й зі структурними і функційними параметрами цих явищ, утілених у певні мовленнєві ланцюги. Залежно від технології аналізу мовленнєвих ланцюгів синтаксичні моделі поділяють на два основні класи: графічні та аналітичні. Перші – це певні синтаксичні явища, представлені як графи, другі – як послідовності буквених символів, своєрідні формули, образи, що постають під час відображення множини слів на множину тих класів, до яких ці слова входять. Моделлю словоформи саме і є будь-яке її символічне подання після застосування такої операції. Особливістю моделювання словоформи є те, що модель словоформи, її образ-символ використовують у синтаксисі переважно як компонент моделі складнішого мовленнєвого ланцюга, його фрагмент, тобто в складі певної синтаксичної одиниці. Вибір символіки для моделювання словоформ, ураховуючи й квазіслово, визначає низка чинників, а саме: характер модельованого мовленнєвого ланцюга, зокрема тієї синтаксичної одиниці, фрагментом якої буде образ словоформи, наприклад, словосполучення чи речення; характер обраної для опису певної синтаксичної одиниці моделі, аналітичної чи графічної; характер завдань, що виконують під час моделювання синтаксичної одиниці, зокрема і ступінь лінгвістичної деталізації, а також, у разі потреби, і екстралінгвістичної інформації про модельований об'єкт. В аналітичних моделях словоформу подають здебільшого символом парадигматичного класу (частини мови), до якого вона належить, або синтагматичного (члена речення) відповідно до виконуваної функції в мовленнєвому ланцюзі.

За умови, що словоформу моделюють поза зв'язками з іншими словоформами, її подають з будь-яким набором інформації, що актуалізується за допомогою різних індексів та інших супрасегментних засобів. Наприклад, моделі словосполучень *прочитана книжка* і *задоволений відповіддю*, наповнені однаковими парадигматичними класами, можна протиставити одна одній різним моделюванням їхніх компонентів, зокрема: відзначити індексом *см* стрижневе слово словосполучення (*Дк Ім. см.* та *Дк. см Ім*); підкреслити стрижневе слово (*Дк Ім* та *Дк Ім*); поставити стрижневе слово першим (*Ім Дк* та *Дк Ім*) з наступною фіксацією його позиції; указати відмінкові форми словоформ (*Дк. 1 Ім. 1* та *Дк. 1 Ім. 5*); указати стрілкою напрямок підрядного зв'язку (*Дк → Ім* та *Дк ← Ім*) тощо (*Дк* – дієприкметник, *Ім* – іменник).

У графічній моделі, що є значно простішою від аналітичної, словоформу подають графічними знаками: горизонтальними лініями, кільцями та ін. Побудова моделі словоформи, отже, є однією з обов'язкових передумов моделювання низки синтаксичних конструкцій, у яких словоформи функціонують як складники, передусім словосполучення та словоз'єднання.

Отже, словоформа належить до основних синтаксичних одиниць як мінімальний функційний компонент мовленнєвого ланцюга. Похідними дериватами цієї мінімальної синтаксичної одиниці постають її функційні різновиди. Модель словоформи – це будь-яке її символічне подання, але обов'язково в складі певної синтаксичної одиниці.

Література:

1. Гуйванюк Н. В. Нерозкладні компоненти у структурі речення: монографія / Н. В. Гуйванюк, О. В. Максим'юк. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 224 с.
2. Касаткин Л. Л. Краткий справочник по современному русскому языку / Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант. – М. : ВШ, 1991. – 383 с.
3. Кузнецов П. С. О принципах изучения грамматики / П. С. Кузнецов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 100 с.
4. Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики / І. К. Кучеренко. – Львів : Вид-во «Світ», 2003. – 228 с.
5. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: Монографія / О. Г. Межов. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с.
6. Попова І. С. Загальні зауваження до формування похідних синтаксичних одиниць української мови / І. С. Попова // Наукові записки. Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – Вип. 86. – С. 62-67.
7. Попова І. С. Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель): монографія / І. С. Попова. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. – 432 с.
8. Попова І. С. Фундаментальні категорії синтаксису української мови у формально-граматичному та метамовному аспекті: автореф. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. С. Попова. – Чернівці, 2012. – 40 с.
9. Русская грамматика: в 2 т. – М. : Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – 710 с.
10. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові: Монографія / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
11. Українська мова. Енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. – К. : Укр. енцикл., 2007. – 856 с.

Джерела ілюстративного матеріалу:

12. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття / Упорядник Василь Яременко. – К. : Вид-во «Аконіт», 2001. – Книга IV. – Вид. 2-ге, змін., допрац., доп. – 800 с.